

ГОЛОВНІ ІДЕЇ ГУМАНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ТІЛЕСНО-ЦІННІСНОГО ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті викладено та проаналізовано теоретичні основи гуманістичного виховання та головних ідей соціокультурної концепції тілесно-ціннісного фізичного виховання дітей дошкільного віку.

Наведено різні думки як вітчизняних, так і зарубіжних учених, які займалися розв'язанням проблеми тілесності у філософії в загальному плані і у співвідношенні з свідомістю, визначали органічний взаємозв'язок сучасних парадигм людини та історико-філософських проблем тілесності, проблем тіла і душі як зовнішніх, так і внутрішніх.

Дошкільний вік – найважливіший період формування дитячої особистості, оскільки в цей період діяльність аналізаторів, розвиток сприймання, уяви, пам'яті, мислення і мови в комплексі призводять до чуттєвого пізнання, на основі якого формується тілесний досвід дитини.

Установлено, що сучасне тілесне (соматичне, фізичне) виховання за своєю сутністю, змістом, спрямованістю, формами і методами має бути гуманістичним, тобто сприяти загальногуманістичному вихованню дітей. Обґрунтовано, що сучасним завданням дошкільних навчальних закладів є орієнтація дітей дошкільного віку на новий рівень розвитку і на новий рівень взаємин із суспільством.

Зроблений висновок, що звернення до зазначеної проблеми, дозволяє виділити основні вимоги гуманної та соціокультурної концепції тілесно-ціннісного у взаємодії із фізичним вихованням дітей дошкільного віку, що ґрунтуються на спеціально створених умовах діяльності і взаємодії, що забезпечують становлення і саморозвиток дошкільника.

Ключові слова: дошкільний вік, «тілесне Я», «концепція тіла», формування тілесного досвіду, гуманістичне виховання, соціокультурна концепція, тілесно-ціннісне ставлення, фізичне виховання.

Чаговец А. И. *Главные идеи гуманистического воспитания и социокультурной концепции телесно-ценностного физического воспитания детей дошкольного возраста. В статье изложены и проанализированы теоретические основы гуманистического воспитания и главные идеи социокультурной концепции телесно-ценностного физического воспитания детей дошкольного возраста.*

Приведены различные мнения как отечественных, так и зарубежных ученых, которые занимались решением проблемы телесности в философии в общем плане и в соотношении с сознанием, определяли органическую взаимосвязь современных парадигм человека и историко-философских проблем телесности, проблем тела и души как внешних, так и внутренних.

Дошкольный возраст – важнейший период формирования личности ребенка, поскольку в этот период деятельность анализаторов, развитие восприятия, воображения, памяти, мышления и речи в комплексе приводят к чувственному познанию, на основе которого формируется телесный опыт ребенка.

Установлено, что современное телесное (соматическое, физическое) воспитание по своей сущности, содержанию, направленности, формам и методам должно быть гуманистическим, то есть способствовать общегуманистическому воспитанию детей. Обосновано, что современной задачей дошкольных учебных заведений является ориентация детей дошкольного возраста на новый уровень развития и новый уровень взаимоотношений с обществом.

Сделан вывод, что обращение к указанной проблеме, позволяет выделить основные требования гуманной и социокультурной концепций телесно-ценностного взаимодействия с физическим воспитанием детей дошкольного возраста, основанные на специально созданных условиях деятельности и взаимодействия, обеспечивающие становление и саморазвитие дошкольника.

Ключевые слова: дошкольный возраст, «телесное Я», «концепция тела», формирование телесного опыта, гуманистическое воспитание, социокультурная концепция, телесно-ценностное отношение, физическим воспитание.

Chagovets A. I. The main ideas of humanistic education and socio-cultural concept of a body-value of physical education of preschool children. The article describes and analyzes the theoretical foundations of humanistic education and the main ideas of the sociocultural concept of physical-value physical education of preschool children.

Shows different views of both domestic and foreign scientists, who deal with the problem of corporeality in philosophy in general terms and in relation to consciousness, we determined the organic relationship of modern paradigms of human, historical and philosophical problems of physicality, body issues and soul of both external and internal

It is proved that the preschool age is the most important period in the formation of the child's personality, because during this period the activity of analyzers, the development of perception, imagination, memory, thinking and speech in a complex lead to sensory cognition, on the basis of which the bodily experience of the child is formed.

It suggested that in the preschool years is the process of education plays a big role in the formation of positive image of adequate "body-ego". Therefore, to solve this problem, it is necessary to apply the whole complex of educational work with children of preschool age.

According to the author, modern physical (physical, physical) education in its essence, content, direction, forms and methods should be humanistic, that is, to promote the humanistic education of children.

It is substantiated that the modern task of pre-school educational institutions is the orientation of children of preschool age to a new level of development and a new level of relations with society. Thus, the sociocultural concept of corporeality, which considers corporality in the context of value-normative categories and characteristics, determines the place of the individual and its significance in social space, measuring the state of the body's physical health according to the social scale of values

It is concluded that addressing this problem allows us to single out the main requirements of the humane and sociocultural concepts of bodily-value interaction with the physical education of preschool children, based on specially created conditions of activity and interaction that ensure the development and self-development of the preschool child.

***Key words:** preschool age, "body I", "body concept", formation of the child's bodily, humanistic education, socio-cultural concept, body-value relationship, physical education.*

Постановка проблеми в загальному вигляді. Складна демографічна ситуація, що склалася за останні роки в Україні, різке загострення в країні проблем охорони здоров'я і, навпаки, прагнення суспільства щодо відродження фізично і духовно успішного населення, визначають актуальність проблеми тілесно-ціннісного у взаємодії із фізичним вихованням особистості.

Зауважимо, що стан здоров'я та фізична підготовленість дітей є найважливішими критеріями фізичного потенціалу особистості, родини і суспільства в цілому.

Сьогодні дослідники констатують різке погіршення стану здоров'я, зниження рівня фізичної і рухової підготовленості дітей дошкільного віку. У зв'язку з цим, знову підтверджується необхідність звернення до цінностей фізичної культури, можливостей фізичного виховання у дошкільних навчальних закладах. Адже будь-яке порушення фізичного стану дитини

обов'язково пов'язане з негативними змінами в руховій діяльності, а це, в свою чергу, належить і до соматопсихічного стану як фундаментального компоненту здоров'я, зумовленого ціннісним ставленням до власного тіла і тілесності. Головним для методологічної позиції щодо осмислення сутності фізичної культури стала гармонія фізичного (тілесного) і духовного, що досягається синтезом фізичного (фізичних можливостей, здібностей) і психолого-педагогічних компонентів (соціокультурних та гуманних умов середовища дошкільного навчального закладу). Дане явище обґрунтовано самою сутністю культури, що розкривається у співвідношенні біологічного та соціального, тілесного та духовного в людині, генезисом знання про цінності фізичної культури.

Варто наголосити, що сучасна фізична культура уміщує в себе вже не тільки сферу соматичного вдосконалення, а й галузь соціокультурного осмислення матеріальної якості людського буття. Однак, у загальнокультурному просторі культура тілесності як складова частина культури суспільства і особистості, до цього часу не знайшла свого відображення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У цілому, проблема тілесності у філософії в загальному плані і у співвідношенні з свідомістю розглядалася в різних ракурсах Е. Гуссерлем, М. Мерло-Понті, Ф. Ніцше, Ж. Сартром, М. Хайдеггером. Органічний взаємозв'язок сучасних парадигм людини та історико-філософських проблем тілесності розкривається в працях, присвячених проблемам тіла і душі як зовнішнього і внутрішнього.

Слід зазначити, що «тілесне Я» є також предметом вивчення різних психологічних напрямів, а саме: тілесно-чуттєвого (З. Фрейд, Е. Барнесс Е. Мур, Бернанд Д. Файн), де «Я» розглядається, передусім, як вираження «тілесного Я»; тілесно-структурного (Т. Соколова, Р. Рупчев), на основі якого розмежовуються поняття «тілесний досвід», «сприйняття тіла», «концепція

тіла» і «тілесне Я»; тілесно-раціонального (В. Журавльов, Є. Нікітіна, Ю. Сорокін, Д. Реут, А. Тхостов), де виділяється сфера тілесності і визначається проблема свідомості людини; дослідження в галузі Я-концепції (Р. Бернс, В. Кон, В. Петровський, М. Корепанова), які розглядають образ тіла в якості провідної складової образу «Я» дитини.

Формулювання цілей статті. Метою статті є теоретичне обґрунтування гуманістичного виховання та головних ідеї соціокультурної концепції тілесно-ціннісного фізичного виховання дітей дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід зазначити, що дошкільний вік – найважливіший період формування особистості дитини, оскільки в цей період діяльність аналізаторів, розвиток сприймання, уяви, пам'яті, мислення і мови в комплексі призводять до чуттєвого пізнання, на основі якого формується тілесний досвід дитини [3].

Вченими з'ясовано, що у 5-6 років становлення особистості пов'язане з формуванням самосвідомості, що розуміється як усвідомлення себе з боку фізичної, духовної та соціальної складової. Отже, у процесі фізичного виховання відбувається виділення дитиною себе з навколишнього середовища (становлення «Я») на основі аналізу своєї тілесності: від образу тіла – до образу «Я».

Без сумніву, образ тіла – це уявлення про те, як дитина відчуває свої частини тіла і керує ними, в той час, як здатність до рефлексії виступає умовою розуміння дитиною самої себе. Рефлексія, на нашу думку, виступає як процес усвідомлення дошкільником своєї тілесності, здібності зосередитися на своїх тілесних відчуттях.

Отже, формування тілесного досвіду дитини передбачає розвиток у нього рухової уяви, свободи і відповідального ставлення до власного тіла і його можливостей. Така робота має здійснюватися за допомогою спеціально організованої рухово-ігрової діяльності на основі яскравих метафоричних образів.

Виходячи з усього вищевикладеного, можна зробити висновок, що у дошкільному віці саме процес виховання відіграє велике значення у формуванні позитивного адекватного образу «тілесного Я». Виступаючи першоосновою особистісного простору дитини, «тілесне Я» також є джерелом пізнання світу. Відтак для вирішення зазначеної проблеми необхідно застосовувати увесь комплекс виховної роботи із дітьми дошкільного віку.

Існуючі психолого-педагогічні дослідження з даної теми дозволяють стверджувати, що в сучасних умовах тілесне (соматичне, фізичне) виховання, як правило, має яскраво виражену прикладну, технологічну орієнтацію. Дана педагогічна діяльність організовується з метою розв'язання завдань, пов'язаних з формуванням і підвищенням у вихованців рівня лише однієї інструментальної цінності тіла.

На першому плані в дошкільному віці можуть бути цінності такого роду, як: збереження і зміцнення здоров'я; відновлення (або компенсація) порушених функцій організму; максимальний розвиток виразності рухів або інших рухових здібностей; розвиток мускулатури тощо. Орієнтація на ту чи іншу інструментальну цінність тіла іноді визначає зміст усієї концепції тілесно-ціннісного фізичного виховання дітей дошкільного віку.

Авторська ж позиція з цього питання полягає у тому, що сучасне тілесне (соматичне, фізичне) виховання за своєю сутністю, змістом, спрямованістю, формами і методами має бути гуманістичним, тобто сприяти загальногуманістичному вихованню дітей.

Загалом підтвердження цієї орієнтації сучасного тілесного виховання визначається багатьма чинниками. Насамперед, у даний час, міцніє переконання в тому, що будь-яке сучасне суспільство, якщо воно хоче забезпечити більш високу сходинку стабільності свого розвитку, добробуту і упорядкованості життя більшості своїх членів, повинно в системі ціннісних координат на перший план висунути загальнолюдські гуманістичні цінності та

із максимальною послідовністю спрямовувати свої зусилля на їх реалізацію у різних сферах соціального життя, в першу чергу в сфері освітньої галузі [2].

Безсумнівно, гуманістичне виховання має винятково важливе значення в сучасних умовах розвитку держави, яка стала на шлях докорінних європейських соціально-політичних та економічних реформ у суспільстві, духовного відродження та вирішення складних економічних проблем. Сьогодні Україна, яка вирішила йти європейським шляхом таких змін, у першу чергу, має дбати про відповідне виховання молодого покоління, забезпечуючи тим самим соціальну базу для реалізації намічених реформ [9].

Доводячи зазначену вище думку, наголошуємо, що в процесі реформування соціально-політичного та економічного життя в нашій державі, враховуючи зазначені вище особливості свідомості дітей, підлітків і молоді, необхідним є орієнтації в процесі реформування соціального життя на гуманістичні цінності. Для цього необхідні активні, творчо обдаровані, здорові та фізично розвинуті люди, які на перший план висувають духовно-моральні цінності в своєму ставленні до інших людей, до природи і до самого себе. Особливо важливе значення має формування у підростаючого покоління таких ідеалів, культурних зразків, еталонів, які передбачають у них громадянські якості, почуття патріотизму, мотивують на досягнення, успіх у житті, у професійній діяльності, але не будь-якими засобами, а на основі культурного, наукового, морального, інтелектуального та фізичного вдосконалення.

Орієнтація на усі ці якості і ціннісні орієнтації особистості лежить в основі сучасної системи виховання і соціалізації особистості, яка має ґрунтуватися на синтезі фізичного та психолого-педагогічного компонентів соціокультурних умов дошкільного навчального закладу.

Є підстави вважати, що при реалізації стратегії виховання її спрямованість на цілісний розвиток людини як синтезу її духовно-фізичних, інтелектуально-емоційно вольових якостей і особистісно-позитивних

характерологічних рис є домінантою по відношенню до парціального виховання за окремими напрямками, наприклад, фізичне, естетичне виховання.

Проведений аналіз сучасних концепцій, проектів і програм виховання дітей дошкільного віку показує, що практично всі вони також передбачають орієнтацію у вихованні дітей та молоді на цінності гуманізму і, в першу чергу, на ідеал гармонійно і всебічно розвиненої особистості [3].

Як правило, підкреслюється, що в даний час потрібно посилити виховання особистості. Особистість нового соціокультурного типу повинна бути гуманістично орієнтованою по відношенню до самої себе, до суспільства, володіти громадянськими якостями, почуттям патріотизму. [17]. Таким чином, ідея гуманізму заявлена в якості основи навчання і виховання найважливішою духовною складовою системи освіти і суспільного життя в цілому [18].

Слід зазначити, що гуманістична орієнтація фізичного (соматичного, фізичного) виховання в повній мірі відповідає завданням сучасної соціальної політики, а також загальної системи освіти і виховання. Гуманістичний характер фізичного (соматичного, фізичного) виховання передбачає спрямованість педагогічної діяльності у дошкільних навчальних закладах на вирішення трьох основних завдань.

Перше завдання полягає у сприянні повноцінному й пропорційному розвитку у вихованні культури здоров'я (мається на увазі тілесне здоров'я), культури статури і рухової культури як трьох основних компонентів тілесної (соматичної, фізичної) культури особистості. Досягнення цієї мети тілесного виховання забезпечує адекватність фізичного розвитку вихованця критеріями гармонії і краси.

Друге важливе завдання гуманістично орієнтованого фізичного (соматичного, фізичного) виховання полягає в тому, щоб турбота особистості щодо власного тіла, його діяльність із формування та підвищення рівня культури здоров'я, статури і рухів здійснювалися за власної ініціативи, сприяли

формуванню та підвищенню орієнтації на постійне тілесне самовдосконалення, самовиховання, саморозвиток особистості.

Третє завдання гуманістичного тілесного виховання – сприяти формуванню бажання і реальної діяльності вихованця з органічним доповненням фізичного вдосконалення розвитком психічних здібностей (інтелекту, пам'яті, уваги, творчих здібностей тощо) і духовним вдосконаленням, розвитком духовної культури у всіх її формах (моральної, естетичної, екологічної культури, культури спілкування тощо) [25].

Варто наголосити, що визначна роль у науковому обґрунтуванні тісного зв'язку фізичного, розумового, морального і естетичного виховання належить П. Лесгафту [19]. Автор переконливо доводить, що саме «гармонійний всебічний розвиток діяльності людського організму» є важливою метою фізичного виховання [19 с. 284].

Розглядаючи проблему тілесно-ціннісного фізичного виховання дітей дошкільного віку в сучасних реаліях реформування системи освіти, варто підкреслити, що розвиток сучасного українського суспільства супроводжується виникненням ряду проблем, пов'язаних із недостатньою соціальною зрілістю особистості [16].

Відтак сучасним завданням дошкільних навчальних закладів є орієнтація дітей дошкільного віку на новий рівень розвитку і на новий рівень взаємин із суспільством. Це завдання є особливо актуальним із точки зору підготовки молодого покоління до реалій сучасного «дорослого» життя, його соціалізації. Успішна соціалізація є однією з умов, що сприяє збереженню духовності нації, розвитку ідеї громадянського суспільства та державності. У зв'язку з цим зростає інтерес до проблеми соціалізації молоді взагалі і в освітньому процесі, зокрема [3,17].

Зрозуміло, що фізична культура як складова частина освітнього процесу у дошкільному навчальному закладі постійно змінюється, модернізується до вимог сучасної освіти, наповнюється новим змістом та концепціями з теорій

«фізичної культури», теорії «культури особистості» та «соціокультурної концепції тілесності», які визначають специфіку кожного компонента фізичної культури дошкільника, де поєднувальна основа відводиться синтезу тілесного (фізичного) і психічного компонентів особистості.

Таким чином, соціокультурна концепція тілесності, що розглядає тілесність у контексті ціннісно-нормативних категорій і характеристик, визначає місце особистості і її значущість у соціальному просторі, вимірює стан фізичного здоров'я тіла за суспільною шкалою цінностей.

Саме ця тенденція в теорії фізичної культури найбільшою мірою орієнтована на сучасний розвиток освіти та практику формування здорового способу життя, які мають забезпечуватися практикою тілесно-ціннісного фізичного виховання дітей дошкільного віку.

Слід зазначити, що соціалізація – процес становлення і розвитку особистості, який передбачає засвоєння індивідом упродовж усього життя соціальних норм, культурних цінностей і зразків поведінки, що дозволяють йому функціонувати в даному суспільстві [16]. Особливо активно відбувається формування особистості в дошкільному віці. Саме у цей період велике значення має дошкільне освітнє середовище, де поряд із передачею соціального досвіду і ціннісних орієнтацій досягається головна мета освіти – формування системи цілісного світогляду; навичок самопізнання і виявлення власних утруднень; засвоєння методів самостійного оволодіння знаннями, уміннями й навичками та творчого підходу до їх застосування у різних умовах [16].

Соціокультурна концепція тілесності (аксіологія людського тіла) осмислює тілесність у контексті ціннісно-нормативних категорій і характеристик, що визначає її місце та значущість у соціальному просторі, оцінює фізичне благополуччя, здоров'я за суспільними нормами. Зазначена вище думка розкривається в працях М. Амосова, М. Бердяєва, Л. Жарова, В. Круткина, Ю. Лісіцина, В. Подороги, В. Розіна та ін.

Поняття «соціокультурне» засноване на розмежуванні тісно пов'язаних

між собою, але відносно самостійних сфер суспільства – соціальної і культурної, а також відповідних соціальних і культурних чинників. Розкриваючи дану тезу, відмітимо, що соціальна сфера – це сфера соціальних інститутів, відносин, форм діяльності, а сфера культури – насамперед сфера цінностей (ідеалів, норм і зразків поведінки, значень тощо) [16,26; 28]. Відповідно до структурно-функціональної концепції Т. Парсонса, функція культури у відношенні до соціальної системи полягає в тому, що вона забезпечує формування і збереження цінностей суспільства, формує нові ідеали, норми і зразки поведінки, сприяє їх реалізації [14].

Зауважимо, що під впливом соціальних факторів відбувається соціалізація природно-детермінованих фізичних якостей і здібностей, тіла людини, його фізичного розвитку. Ці зміни тіла людини пов'язані насамперед з тим, що воно починає виконувати соціальні функції в житті людей. Особливу роль у цьому відіграє рухова діяльність людини, що виконує комплекс найрізноманітніших функцій у її життєдіяльності.

Відповідно, адаптація тіла людини до природного, а далі й до матеріального штучного (техногенного і соціального) середовища, виконання тих чи інших соціальних функцій призводить до суттєвої модифікації.

Так, у процесі соціалізації на основі залучення людини до культури та системи складових її цінностей (ідеалів, зразків, норм поведінки тощо) відбувається «культурація» тіла, фізичного стану, фізичного розвитку, а також її соціокультурна модифікація [10, с. 14].

З точки зору логіко-методологічних принципів формулювання проблеми тілесно-ціннісного фізичного виховання дітей дошкільного віку, головне значення полягає в тому, щоб у змістовному плані чітко розрізнити природне, тіло людини і її модифікації, які відбуваються під впливом соціокультурних чинників. А терміни, в яких фіксуються ці відмінності, тієї чи іншої системи дефініцій можуть розрізнитися.

Отже, звернення до зазначеної проблеми, дозволяє виділити основні вимоги гуманної та соціокультурної концепції тілесно-ціннісного у взаємодії із фізичним вихованням дітей дошкільного віку, що ґрунтуються на спеціально створених умовах діяльності і взаємодії, що забезпечують становлення і саморозвиток дошкільника.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок.

Підсумовуючи вище зазначене, можна зробити висновки, що тілесно-ціннісне ставлення у взаємодії із фізичним вихованням дітей дошкільного віку не формується спонтанно і не успадковується, воно набувається особистістю в процесі освітньої діяльності, набуття знань і творчого досвіду, із проявом ініціативи та активності і ефективно розвивається під впливом загальної культури суспільства. Єдність функціонального, ціннісного і діяльнісного, що складають зміст фізичної культури, поглиблює розуміння її інтеграційної, людино-утворювальної, духовно-фізичної сутності.

Фізична культура, як явище загальної культури, доводить, що не існує меж між матеріальною і духовною культурою і вона є природним містком, що дозволяє з'єднати соціальне і біологічне у розвитку дітей дошкільного віку, впливаючи на стан організму, психіку, статус особистості, включаючи суттєвий потенціал відтворення особистості в її тілесно-духовній взаємодії. Перспективу подальшого наукового пошуку вбачаємо у вивченні рівнів розвитку фізичного і духовного виховання в дітей дошкільного віку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальні питання фізичного виховання учнівської молоді: теорія і практика: Монографія / За заг. ред. Т. Т. Ротерс. – Луганськ: Альма-матер, 2007. – 317 с.
2. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні. – К. : Ред. журн. «Дошкільне виховання», 1999. – 62 с.
3. Богуш А. М. Українське народознавство в дошкільному закладі. / А. М. Богуш, Н. В. Лисенко – К., 2002 - 280 с.
4. Быховская И. М. Теоретико-методологические основания социокультурного анализа телесности человека / И. М. Быховская //

Социокультурные аспекты физической культуры и здорового образа жизни. – М.: Сов. спорт, 1996. – С. 8 - 14.

5. Газарова Э. Е. Психология телесности / Э. Е. Газарова. – М.: Институт общегуманитарных исследований, 2002. – 192 с.

6. Духовно-культурні цінності виховання Людини : монографія / Г. П. Шевченко [та ін.]. – Луганськ : НОУЛІДЖ, 2013. – 432 с.

7. Злобіна О. Особистість як об'єкт соціальних змін / О. Злобіна – НАН України; Інститут соціології. – К., 2004.– 240 с.

8. Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні / Наук. ред. О. Л. Кононко. – К., 2003.

9. Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді [Електронний ресурс] : додаток до наказу Міністерства освіти і науки України від 16 червня 2015 р. № 641. – Режим доступу : <http://don.kievcity.gov.ua/files/2015/6/17/contsepciya.pdf><http://litterref.ru/bewotrujgmermerrna.html>. – Назва з екрана.

10. Лесгафт П. Ф. Психологія морального і фізичного виховання / П. Ф. Лесгафт – Воронеж, 1998.

11. Олейникова Е. Е. Телесно-ценностное физическое воспитание для детей старшего дошкольного возраста (на основе рефлексивно-метафорической двигательной игры): автореф... дис. канд. пед. наук: 13.00.04 / Е. Е. Олейникова; – Адыгейс. гос. универс. – Майкоп, 2007. – 19 с.

12. Омельченко С. О. Взаємодія соціальних інститутів суспільства у формуванні здорового способу життя дітей та підлітків / С. О. Омельченко // Монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2007. – 352 с.

13. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка / Т. І. Поніманська. – К. : Академія, 2004. – 456 с.

14. Пономарьова Г. Ф. Системні підходи до організації виховної роботи в педагогічному навчальному закладі / Г.Ф. Пономарьова // Система виховної роботи як важливий чинник формування особистості вчителя, вихователя: зб. наук. праць – Х. : ХГП, 2008. – С. 5-8.